

Prof. zw. dr hab. Marcei Kosman

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

Jubileusz poznańskiego lituanisty

Profesor Jan Jurkiewicz należy dziś do grona czołowych polskich badaczy dziejów Litwy historycznej o uznanym autorytecie międzynarodowym. Dla uczczenia 70. rocznicy jego urodzin przyjaciele, koledzy i uczniowie przygotowali księgę pamiątkową zatytułowaną *Wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego tradycji*, której wręczenie Jubilatowi odbyło się w dniu 9 grudnia 2016 r. podczas międzynarodowego sympozjum naukowego w siedzibie Biblioteki Raczyńskich, która była organizatorem uroczystości obok Instytutu Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Instytutu Historii w Wilnie. W publikacji uczestniczyło 24 autorów – z Poznania (13), Wilna (6), Warszawy (3), Wrocławia (1) i Białegostoku (1).

Przedstawiciel poznańskiej szkoły lituanistycznej miał szczęście rozpocząć drogę naukową pod kierunkiem jej twórcy Henryka Łowmiańskiego (1898–1984), w okresie międzywojennym profesora Uniwersytetu Stefana Batorego, a od 1945 r. uniwersytetu noszącego dziś imię Adama Mickiewicza, który był recenzentem jego rozprawy doktorskiej *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w pierwszej połowie XIX wieku* (1973 r.), napisanej pod kierunkiem Jerzego Ochmańskiego.

Jan Jurkiewicz już w czasie studiów na ówczesnym Wydziale Filozoficzno-Historycznym UAM „połknął bakcyła”, który wraz z Henrykiem Łowmiańskim, a wcześniej z jego mistrzem Kazimierzem Chodynickim przywędrował do Poznania znad Wili (dowodzi tego praca magisterska na temat litewskiego odrodzenia narodowego w publicystyce polskiej na początku XX wieku) i od 45 lat do dzisiaj pozostał wierny przeszłości ziem Litwy historycznej. Podobne motywy kierowały większością czynnych obecnie lituanistów w Polsce, przeważnie urodzonych w kraju w jego obecnych granicach. Nie odstraszyły go trudności związane z potrzebą szczególnej ostrożności na niwie publikacyjnej, z czym się spotkał już po napisaniu rozprawy doktorskiej – na druk musiała ona czekać, i to nie w całości, całą dekadę. Nowatorskie ujęcie stosunku polskiej myśli politycznej wobec ruchów narodowych w tradycji litewskiej i białoruskiej, podejmowanie kwestii wywołujących emocje z obiektywizmem i rzadko spotykanym taktem, wzbudziły zainteresowa-

nie w kraju i za granicą, o czym świadczą opublikowane jej recenzje, zwłaszcza gruntowna ocena Juliusza Bardacha, który w podsumowaniu dwudziestostronicowej rozprawy na temat książkowej wersji dzieła (*Krajowcy, federaliści, inkorporacjoniści*) zamieszczonej w tomie studiów *O dawnej i niedawnej Litwie* (1988) napisał:

Przedstawienie nie tylko doktryn i programów, ale także prób i szans ich realizacji, odpowiada nowoczesnemu, integracyjnemu ujęciu dziejów myśli politycznej jako gałęzi nauki historycznej. Ukazuje ona zarówno zróżnicowanie regionalne polskiej myśli politycznej, jak i otwarcie niektórych jej nurtów na potrzebę rozwiązań wynikających z faktu współżycia Polaków z innymi narodowościami na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

W dwa lata po ukończeniu studiów został przyjęty na studium doktorańskie (1970), a po jego ukończeniu trzy lata później zatrudniony na stanowisku adiunkta w ówczesnym Zakładzie Historii Narodów ZSRR UAM; kiedy zaś pod koniec 1981 r. z przyczyn pozamerytorycznych przyszło mu go opuścić, przeszedł do Zakładu Historii Nowożytnej (i Metodologii), kontynuując badania lituanistyczne jako profesor UAM po habilitacji przeprowadzonej w 1989 r.

Wystarczy spojrzeć na bibliografię prac Jana Jurkiewicza za lata 1989–1998, by stwierdzić, że pozostał wierny temu pierwszemu wielkiemu tematowi w późniejszych pracach naukowych. Na uwagę zasługuje tu zorganizowana przezeń w macierzystym instytucie w maju 1998 r. międzynarodowa konferencja „Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu”, której dorobek opublikował w wersji książkowej w roku następnym; w tym tomie ogłosił artykuł *Koncepcja krajowa a przemiany stosunków narodowościowych na Litwie i Białorusi w początkach XX wieku*. Na XV Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w sekcji „Małe ojczyzny na kresach II Rzeczypospolitej” wygłosił referat o ojczyznach Polaków wileńskich (druk 1995). Inne prace z tego kręgu dotyczą opinii prasy polskiej w Wilnie na temat narodowego ruchu litewskiego przed pierwszą wojną światową, mniejszości białoruskiej w polskiej myśli politycznej na międzywojennej Wileńszczyźnie oraz stosunku tamtejszej prasy polskiej do niepodległego państwa litewskiego.

Podczas gdy ukazywały się wymienione artykuły stanowiące „obudowę” rozprawy doktorskiej, zainteresowania młodego uczonego były zwrócone przede wszystkim ku dziejom gospodarczym i społecznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie Rzeczypospolitej szlacheckiej, a przede wszystkim ku sytuacji ludności chłopskiej i jej ewolucji w XVI–XVII wieku. Taki etap ukierunkowania zainteresowań młodego pokolenia badaczy w Zakładzie był dosyć konsekwentnie realizowany w „szkole” Henryka Łowmiańskiego, którego zdaniem szeroko potraktowane sprawy ekonomiczne winny stanowić przedmiot doktoratów lub habilitacji. Dr J. Jurkiewicz uwieńczył go po piętnastu latach wyteżonych kwerend obszerną liczącą niemal 500 stron druku rozprawą *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII wieku*. Przewód został uwieńczony uzyskaniem stopnia doktora habilitowanego dnia 13 marca 1989 r., dzieło ukazało się drukiem trzy lata później. W przeciwieństwie do wielu trudno czytelnym prac z historii gospodarczej jest ono napisane w sposób przejrzysty, precyzyjnie. Powstało w wyniku prowadzonych poza Poznaniem kwerend archiwalnych: krajowych (przede wszystkim w Krakowie i Warszawie) oraz w Wilnie. Dwumiesięczny staż naukowy w tym mieście (1977 r.) pozwolił również na utrwalenie dawnych i nawiązanie nowych kontaktów naukowych, które zaowocowały trwającymi do dziś trwałymi związkami z Instytutem Historii Litewskiej Akademii Nauk oraz Uniwersytetem Wileńskim i Uniwersytetem Witolda Wielkiego w Kownie. Autor spojrział w sposób oryginalny na zmiany dokonujące się w typologii wielkiej własności ziemskiej, drogi rozwoju folwarku, genezę oczynszowania, a także zróżnicowanie gospodarki rolnej w różnych regionach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stał się godnym kontynuatorem badań zamieszkałego od 1945 r. w Toruniu Wilnianina (USB) Leonida Żytkowicza (1910–1991). Jego dzieło z kolei stało się inspiracją dla studiów podejmowanych przez współczesnych badaczy litewskich.

Opus magnum z dziejów gospodarczych okresu przedrozbiorowego towarzyszą dwa obszernie artykuły, z których pierwszy zapowiedział to dzieło przed jego publikacją (*Czynsz i pańszczyzna w ekonomiach królewskich w W. Ks. Litewskim...*), następny ukazał się dwanaście lat później (*Powinności podwodowe włościan...*). Na tym zamyka się drugi okres badawczy w twórczości Jana Jurkiewicza, który po habilitacji na trwałe związał się z dziejami kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego,

a zwłaszcza dziejopisarstwem i jego miejscem w kulturze historycznej Rzeczypospolitej. Na tej drodze obserwujemy najpierw zainteresowanie osadnictwem polskim, w tym jenieckim, na terenie Wielkiego Księstwa (1994, 1995) oraz polszczeniem się języka tamtejszej szlachty po unii lubelskiej (1997), w latach późniejszych ukazały się dwie rozprawki dotyczące źródłowych aspektów dzieł historycznych z drugiej połowy XVI wieku (2006, 2007). W pierwszej dekadzie obecnego stulecia Autor skoncentrował swą uwagę na tematyce, która zaowocowała dziełem poświęconym wyobrażeniom o początkach Litwy w świetle latopisarstwa Wielkiego Księstwa. Zapowiedzią jego (a w jednym wypadku i tytułu przygotowywanej rozprawy) stały się teksty zamieszczone w księ-gach pamiątkowych:

- 1) *Od Palemona do Giedymina. Latopis Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego a przeszłość Litwy w dziełach Augustyna Rotundusa* (2004),
- 2) *Palemon, Kolumny, Centaury. Kilka uwag o bohaterach legendy o rzymskim pochodzeniu Litwinów* (2004),
- 3) *Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów w świetle historiografii...* (2005),
- 4) *Podróże Palemona i jego synów po Litwie* (2010) oraz
- 5) *Legenda o Giedyminie koniuszym w dawnym dziejopisarstwie polskim...* (2011).

Tematyka dawnego dziejopisarstwa litewskiego, które poznański badacz słusznie określa mianem – od czasów Zygmunta Augusta i powstania Rzeczypospolitej Obojga Narodów – litewsko-polskiego czy nawet polsko-litewskiego, na trwale go zainteresowała, kiedy ochłonął z przytłaczających niewątpliwie studiów nad *Powinnościami włościan*, czyli w ostatniej dekadzie XX wieku. Podjęte podczas kwerendy skrupulatne i szeroko zakrojone badania pozwoliły w kolejnej dekadzie skupić się na formowaniu syntezy, która stała się trzecim głównym dziełem w jego dorobku. Na jego ostateczną realizację w latach 2008–2010 pozwoliło uzyskanie rocznego urlopu naukowego oraz grantu badawczego ze środków centralnych („Mityczne dzieje Litwy. Rozwój wyobrażeń o początkach narodu i państwa litewskiego”). Dzieło ukazało się pod tytułem: *Od Palemona do Giedymina. Wczesnonowożytne wyobrażenia o początkach Litwy. Część pierwsza: W kręgu latopisów litewskich* (Poznań 2012, s. 300).

Dzieło oparte jest na szerokiej bazie źródłowej, wykraczającej znacznie poza tę przywołaną w jego tytule. Oto bowiem obok dziejopisarstwa litewsko-ruskiego autor rozpoczyna od wcześniejszych źródeł, zainteresowanych dziejami Litwy po jej wejściu – wraz z objęciem tronu polskiego przez Władysława Jagiełłę i chrystianizacji Litwy etnicznej – w krąg świata zachodniego. Pierwszy z siedmiu rozdziałów zawiera wstępne informacje o rzymskich początkach Litwinów, przy czym Autor rozpoczyna od wersji zaprezentowanej w *Annales* Jana Długosza. W następnym ukazuje powstanie legendy i jej cel w świetle dotychczasowych badań. W kolejnym prezentuje głównych jej bohaterów (Palemon, Kolumny, Centaury, Róże i Ursyny). Rozdział IV, jeden z dwóch najobszerniejszych, poświęcony jest legendarnym dynastiom w okresie budowy państwowości, następny geografii historycznej, dotyczy rdzennych ziem litewskich oraz zdobyczy na Rusi; osobno zostały potraktowane siedziby rodowe i ostateczna stolica Wielkiego Księstwa. Ku syntezie zmierza zwięzły rozdział VI (*Obraz państwa w legendzie*), całość zaś zamyka rozdział VII, dotyczący moskiewskiej legendy genealogicznej o pochodzeniu władców Litwy (s. 238–265). Należy zwrócić uwagę na przejrzystą strukturę wewnętrzną rozdziałów, obszerny wstęp i zwarte zakończenie oraz doskonały styl wykładu, co ma szczególne znaczenie przy rozprawie dotyczącej wątków legendarnych, obudowanych bogatą literaturą, którą autor w pełni wykorzystał. Wnioski, do jakich doszedł, poszerzają, pogłębiają i weryfikują dotychczasowe ustalenia o mitycznych początkach Litwy oraz kariery legendarnych wersji w czasach nowożytnych. Podejmując ich analizę, Jan Jurkiewicz powraca ku badaniom ze swej młodości naukowej, zamyka chronologicznie swe studia nad dziejami Litwy dawniejszej i bliskiej, dawnej i niedawnej – tak można by powiedzieć, sięgając do tytułu cytowanego wcześniej fundamentalnego dzieła Juliusza Bardacha. O jednym jeszcze wypadnie pamiętać – historyk wykazał eksperyencję również z zakresu językoznawstwa oraz geografii historycznej, nadając dziełu charakter interdyscyplinarny. Toteż sięgać do niego będą przyszli badacze legendarnych początków Litwy, a także autorzy kolejnych syntez jej dziejów.

Niedopatrzaniem byłoby poprzestanie na trzech podstawowych dziełach Jana Jurkiewicza oraz towarzyszących im artykułach i rozprawkach. Na szczególną wdzięczność ze strony badaczy dziejów Litwy zasłużył opracowaniem do druku w iście benedyktyńskim trudzie obszernego wydawnictwa źródłowego przygotowanego do publikacji w koń-

cowej fazie okresu międzywojennego przez troje historyków z Uniwersytetu Stefana Batorego, z którego jesienią 1939 uratowały się nieliczne egzemplarze korektowe, pieczołowicie przechowywane w Wilnie czy Poznaniu, z których jako jeden z niewielu szczęśliwców mogłem przed laty korzystać. Przed kilku laty, biorąc do ręki piękną właściwą edycję, którą zawdzięczamy ówczesnej dyrekcji Wydawnictwa Poznańskiego, mogłem dostrzec (porównując ją z tamtą przerwana edycją sprzed niemal siedmiu dziesięcioleci) wkład w jej przygotowanie poznańskiego historyka. Ponieważ na jej temat (*Akty cechów wileńskich 1495–1759*, zebrał i przygotował do druku Henryk Łowmiański przy współudziale Marii Łowmiańskiej i Stanisława Kościałkowskiego, przedmową i skrowidzami opatrzył Jan Jurkiewicz, Poznań 2006) pisałem obszernie na łamach „Studiów Źródłoznawczych” oraz „Belarus. Gistor. Agljadu”, na tym miejscu poprzestaną na przypomnieniu tego fundamentalnego dzieła w dorobku Jana Jurkiewicza, także autora opartego na nim 30-stronicowego artykułu na temat *Wyborów starszych rocznych w cechach wileńskich XVI–XVIII w.*, opublikowanego w 2007 r. Jubilat patronował też jako autor przekładu z oryginału litewskiego na polski eseju wybitnego historyka wileńskiego Mečislovasa Jučasa *Grunwald 1410* (Kraków 2010, s. 261).

Jan Jurkiewicz utrzymuje żywe kontakty ze środowiskami naukowymi w kraju i za granicą, zwłaszcza na Litwie (Wilno, Kowno). W 1998 r. zorganizował w Instytucie Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza międzynarodową konferencję „Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu” i był redaktorem stanowiącej jej plon publikacji. Jest członkiem Komisji Lituaniistycznej odbywającej coroczne spotkania w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie z udziałem historyków obu krajów. Wchodzi w skład rady redakcyjnej czasopisma „Białoruskie Zeszyty Historyczne”. Szczególnym uznaniem cieszy się w Wilnie, gdzie w 2000 r. został wybrany na członka zagranicznego Litewskiej Akademii Nauk, a w 2006 r. odznaczony Krzyżem Rycerskim „Za zasługi dla Litwy”.

Nic dziwnego, że w jubileuszowym spotkaniu w grudniu 2016 r. wzięła udział doborowa reprezentacja historyków wileńskich z Instytutu Historii Litwy oraz tamtejszego Instytutu Kultury – Henryka Ilgiewicz (doktoryzowała i habilitowała się w Poznaniu), która zaprezentowała artykuł *Tematyka Wielkiego Księstwa Litewskiego na łamach wileńskiego kalendarza rosyjskiego (1883–1914)*; Zigmantas Kiaupa (*Kowno –*

metropolia kaunasowska); Jūratė Kiaupienė (*Theatrum ceremoniale w barokowym Wilnie*); Rimantas Miknys (*Odrodzenie Litwy Michała Römera: co pozostało z rozważań Joachima Lelewela*); Rimvydas Petrauskas (*Litwa Mendoga – Litwa Giedyminowiczów; drogi konsolidacji państwa i elity przywódczej*) oraz Darius Staliūnas (*Czy władza carska miała zamiar zrუსyfikować Polaków w Litwie i Białorusi?*)

Opus jubileuszowe zawiera teksty o charakterze syntetycznym oraz cenne źródłowe przyczynki analityczne dotyczące przede wszystkim dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie jego unii z Koroną. Na uwagę zasługują też artykuły związane z dążeniem – pod znakiem Orła i Pogoni – do odzyskania niepodległości w latach pierwszej wojny światowej. Księga zajmie trwałe miejsce jako dokument aktywnej współpracy badaczy polskich i litewskich przy harmonijnym udziale Jana Jurkiewicza, czołowej postaci w kręgu poznańskiej lituanistyki. Na zakończenie przypomnijmy fragment zakończenia pierwszej części jego fundamentalnego dzieła *Wczesnonowożytne wyobrażenia o początkach Litwy*:

Eksponując pradzieje Prusów, dziejopisowi otwierali nowe perspektywy przed historiografią litewską. Z pokrewieństwa językowego Litwinów, Prusów i Łotyszów zdawano sobie na ogół w krajach środkowoeuropejskich sprawę. Rzymska legenda w latopisarskiej wersji nie uwzględniła faktu bliskości językowej Bałtów i stąd też m.in. wymagała odpowiedniej modyfikacji. Tej dokonali M. Strykowski i (w XVII w.) Wojciech Wijuk Kojatowicz. Ci erudyci nie mogli ignorować poglądów obcych historiografii, ani pomijać sprzeczności tkwiących w rzymskiej legendzie, ujawnianych w jej konfrontacji z realnymi stosunkami językowymi (stosunkiem języka litewskiego do pruskiego i łotewskiego z jednej, a do łaciny z drugiej strony). Rozpatrzenie tych kwestii będzie jednym z zadań drugiej części opracowania.

Należy życzyć profesorowi Janowi Jurkiewiczowi, by stało mu siłą na realizację tej deklaracji. Do podjęcia tego niełatwego zadania jest – w moim przekonaniu – jak nikt inny dziś przygotowany.